

ERMENİ HATTI*

Yazar: Hajak DERGERİGURYAN**

Farsçadan Çeviren: Oğuzhan ÇAKIR***

Geliş Tarihi: 03.02.2021

Kabul Tarihi: 25.02.2021

Atf Bilgisi: Hars Akademi
Uluslararası Hakemli Kültür-
Sanat-Mimarlık Dergisi

Sayı: 7

Sayfa: 307-335

Yıl: 2021

Dönem: Haziran

Özet

İran ve Doğu Roma'nın Ermenistan üzerindeki savaşları M.S. 387'de son buldu. İki taraf arasında imzalanan anlaşma gereğince Ermenistan iki nüfuz bölgesine ayrıldı ve her iki bölgede Eşkânî padişahları hüküm sürdü. Fakat M.S. 389'da batı Ermenistan padişahı III. Arşak'ın vefat etmesinin akabinde söz konusu bölge Roma kayserî eliyle atanan yöneticiler tarafından idare edilmeye başlandı.

Fakat İran'ın haraç bölgesi olan Doğu Ermenistan'da Eşkânî padişahları saltanatlarını M.S. 428'e kadar sürdürdüler. Bu süreçte Ermeni bilginler; Ermeni uygarlığının yok oluşunu ve çöküşünü önlemek, millî adetlerin ve kültürel değerlerin korunması amacıyla (yöneticiler tarafından) teşvik edildiler. Bu doğrultuda Part şahlarının emriyle Ermeni alfabesi ve hattı kullanıma sunuldu.

Anahtar Sözcükler: Ermeniler, Ermeni Hattı, Mesrop Maşots, Eşkânîler, Bizans.

* Bu makale H. 1343/M.1924 yılında İsfahan Üniversitesi Sosyal Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi ilk sayısında yayımlanmıştır.

خط ارمنی: پدیدآورنده: درگریگوریان، خازاک. میان رشته ای: دانشکده ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه اصفهان) دوره اول، سال ۱۳۴۳، شماره ۱ از ۲۴۲ تا ۲۶۸.

درگریگوریان، خازاک **

*** Ekler kısmı tarafımızca ilave edilmiştir. Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Ana Bilim Dalı, Ankara, oguzhancakir@outlook.com / ORCID: 0000-0002-3817-6824.

ARMENIAN LINE*

Author: *Hajak DERGERİGURYAN***

Translated from Persian: *Oğuzhan ÇAKIR****

First Received: 03.02.2021

Accepted: 25.02.2021

Citation: Hars Akademi
International Refereed Journal of
Culture-Art-Architecture

Issue: 7

Pages: 307-335

Year: 2021

Session: June

Abstract

The wars of Iran and Eastern Rome over Armenia ended in AD 387. According to the agreement signed between the two sides, Armenia was divided into two regions and the Eshkani sultans ruled in these regions. However, following the death of the Western Armenia Sultan Arshak III in AD 389, this region started to be ruled by the rulers appointed by the Roman Kaiser.

Nevertheless, in Eastern Armenia, which is the tribute region of Iran, the Eshkani sultans were able to continue their reign until AD 428. In this process, Armenian scholars were encouraged (by the rulers) to prevent the destruction and collapse of Armenian civilization and to protect national customs and cultural values. Accordingly, the Armenian alphabet and calligraphy were put into use by the order of the Parthian shahs.

Keywords: Armenians, Armenian Line, Mesrop Mashtots, Eshkanis, Byzantium.

* This article is H. 1343/M. it was published in the first issue of the Journal of the Faculty of Social Sciences and Literature of Isfahan University in 1924.

خط ارمنی: پدیدآورنده: درگریگوریان، خازاک. میان رشته ای: دانشکده ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه اصفهان) دوره اول، سال ۱۳۴۳، شماره ۱ از ۲۴۲ تا ۲۶۸.

** درگریگوریان، خازاک

*** The attachments section has been added by us. Res. Assist., Ankara University, Faculty of Language, History and Geography, Department of Caucasian Languages and Cultures, Department of Armenian Language and Culture, Ankara, oguzhancakir@outlook.com / ORCID: 0000-0002-3817-6824.

Giriş

Ermeni hattının mucidi Mesrop Maştots;¹ II. Arşak (M.S. 350-367/368) saltanatı döneminde, M.S. 361 (Arakliyan 1959: 229) yılında, Daron² ilçesinin Nime Azadan (Haçekac)³ (Buzand 1954: 162-427) köyünde doğmuştur (Görün 1941: 36).⁴ Çocukluk çağından itibaren Yunan dilini öğrenmeye başlayan Maştots, bu dilde sergilediği maharetten dolayı adını duyurmuş ve şahın divanhanesinde sekreterlik (debiri)⁵ makamına atanmıştır (Parbetsi 1891: 37).⁶ O, bu makamı Ermenistan padişahı IV. Hüsrev'in (M.S. 385-387/388) saltanatı döneminde elde etmiştir (Manandiyani 1957: 249).

Saraydaki hizmeti çok uzun sürmeyen Maştots, bu görevden istifa ederek rahiplik cübbesini üzerine giymiş ve Hristiyanlık dinini Ermenistan'ın dört bir köşesinde - özellikle Gogten'de⁷ - yaymaya başlamıştır.

Maştots, tarihçilerin aktardığına göre, Hristiyanlığı tebliğ ederken dinin daha iyi anlaşılabilmesi ve kavranabilmesi için kutsal kitabın Ermeniceye çevrilmesi gerektiğini idrak etmiştir.

Ermeni harflerinin icat nedenini yalnızca Hristiyanlığın tebliği ile ilişkilendirmek kabul edilebilir bir durum değildir. Zira bu topraklarda daha önce de Hristiyanlığı tebliğ edenler olmuş; fakat hiçbiri Ermeni harflerinin ve hattının icadını gerekli bulmamış veya önermemiştir. Veyahut buna dair günümüze herhangi bir vesika ulaşmamıştır.

Yazara göre Ermeni harflerinin icat nedenlerini; etnik köken, vatanseverlik düşüncesi ve eski geleneklerde aramak gerekir. Ermeni hattının icadını Ermenistan padişahı Veramşabuh'un⁸ (387/388-413/414) hassas ve yüce düşüncelerinin bir ürünü olarak görmek daha mantıklıdır (Manandiyani 1957: 435).

Veramşabuh⁹ ve danışmanlarının öngörüsüne göre; Ermenistan Eşkânî hanedanının çöküşü ve merkez hükümetin ortadan kalkmasının hemen ardından Ermeni kavmi diğer kavimler arasında eriyerek yok olacaktı ve bunun önüne geçilmesi gerekmektedir.

¹ Mesrop Mastroç. [Mütercimnin notu: Ermenice okunuşu "Mesrop Maştots"]

² Daron, (Taron), Doruheran (Turuheran) eyaletinin ilçelerinden biri olup Van gölünün batısında yer almaktadır. Ermenice kelimelerin Latince harflerle kaydedilişi ve telaffuzu oldukça güçtür. [Mütercimnin notu: Ermenice okunuşu Taron'dur.]

³ [Mütercimnin notu: Ermenice okunuşu "Hatsekats"]

⁴ Görün, Maştots'un öğrencilerinden biriydi. Sınıf arkadaşlarının ısrarı üzerine öğretmeninin ölümünden 3-4 yıl sonra onun hayatını kaleme aldı. [Mütercimnin notu: Ermenice okunuşu Koryun"]

⁵ [Mütercimnin notu: "Kâtiplik"]

⁶ [Mütercimnin notu: Ermenice okunuşu "Parpetsi"]

⁷ Gogten (Goytn), Vaspurakan eyaletinin ilçelerinden biri olup Aras nehrinin kuzeyinde 46 ve 45.30 doğu boylamında yer almıştır. [Mütercimnin notu: Ermenice okunuşu "Goğtn"]

⁸ [Mütercimnin notu: Ermenice okunuşu "Vramşapuh"]

⁹ [Mütercimnin notu: Ermenice okunuşu "Vramşapuh"]

Tarihçilerin kayıtlarından anlaşıldığı üzere, Ermenistan padişahı Veramşabuh,¹⁰ Mezopotamya’da bulunduğu sırada Maştots, Ermeni harflerini henüz icat etmeden önce bu konu hakkında Asuri ve Yunan bilginleriyle istişare etmiştir. Maştots, sohbet esnasında bu bilginlerden biri olan Habel’den, Daniel isimli Asurlu piskoposun Ermeni harflerini bulduğunu duymuştur.

Söz konusu harfleri getirmek amacıyla Vahric isimli bir aristokrat Mezopotamya’ya gönderilmiştir. Bölgeye giden Vahric, Asurlu Habel’den Ermeni harflerini Asurlu Daniel’den alarak Ermenistan’a götürmesini istemiştir. Habel bu haberi duyar duymaz Daniel’in yanına giderek ondan Ermeni harflerini öğrenmiş ve daha sonra Ermenistan’a doğru yola koyulmuştur (Görün 1941: 44)¹¹.

Bu harfler Ermenistan’da denendikten bir süre sonra Ermeni dilindeki tüm sesleri karşılamadığı ve yazı dili için uygun olmadığı anlaşılmıştır (Khorenatsi 1843: 246).

Gazaryan¹², Daniel tarafından önerilen harflerle ilgili şu şekilde bir açıklama yapmıştır; “*Dış faktörler Ermenileri dağıtmak ve onları kültürel bakımdan bir bağımlılık haline getirmek için kendi oluşturdukları sahte harfleri Ermenilere dayatmak amacındaydılar. Böylelikle Ermenilerin manevi bağımsızlığını yok edip yavaş yavaş kendi hegemonyalarının altına alarak onların diğer tebaalar arasında erimelerini sağlayacaklardı*” (Gazaryan 1961: 115)¹³. Fakat söz konusu bu harfler kabul edilmedi.

Maştots Ermeni harflerinin tamamını bulmak ve icat etmek için bazı öğrencileriyle Suriye’ye yola koyularak Amed¹⁴ istikametinden Edesla’ya¹⁵ doğru gitmiştir.

Bu şehirde öğrencilerini iki kısma ayırmış; bir kısmını Asur dilini öğrenmek için kendi yanında tutmuş, kalan kısmını ise Yunan dilini öğrenmek için Samusat’a¹⁶ göndermiştir. Maştots, bu bölgede Ermeni harflerini icat etmiştir (Abkiyan 1962: 269-278)¹⁷. Ermeni harflerinin ve hattının icat tarihi Manandiyân’ın hesaplamasına göre M.S. 392/393 yılı olmalıdır. Maştots icat ettiği harflerle Samusat istikametine doğru yola koyuldu ve orada Yunan bilgini Heropanos¹⁸ ile icat ettiği harfler hakkında görüş alışverişinde bulundu.

¹⁰ [Mütercimnin notu: Ermenice okunuşu “Vramşapuh”]

¹¹ [Mütercimnin notu: Ermenice okunuşu “Koryun”]

¹² [Mütercimnin notu: Ermenice okunuşu: “Ġazaryan”]

¹³ [Mütercimnin notu: Ermenice okunuşu: “Ġazaryan”]

¹⁴ Günümüzdeki Diyarbakır şehridir. [Mütercimnin notu: Ermenice okunuşu “Amid”]

¹⁵ Yedesla veya Edesla- Günümüzdeki Urfa şehridir. [Mütercimnin notu: Ermenice okunuşu “Yedesia”]

¹⁶ Samusat: Sanosat, Mezopotamya’da yer alan bir Yunan şehridir.

¹⁷ [Mütercimnin notu: Ermenice okunuşu “Abeġyan”]

¹⁸ Hrup’anos. [Mütercimnin notu: Ermenice okunuşu “Hropanos”]

Adonts'a göre Heropanos¹⁹ aslında Teodoros Mopsuestaçi'nin²⁰ öğrencisi rahip Rupinos'tur (Adonts tarihsiz: 230).

Heropanos²¹ yeni Ermeni harfleri üzerinde küçük değişikliklerde bulundu ve onları fonetik bakımından sınıflandırdı (Malhasyantes 1961: 33)²². Bizim bu harf değişikliği ve fonetik sınıflandırma hakkında elimizde yeterli vesika bulunmamaktadır.

Maştots daha sonra Hodan Yekeyeçaçi²³ ve Hovsep Payraçi²⁴ adlı öğrencilerinin yardımıyla bu harfleri kullanarak *Emsal-i Süleyman Nebi* kitabını tercüme etmeye başladı (Görün 1941: 50)²⁵. Ermeni hattı ile Ermenice yazılan ilk cümle şu şekildedir: “*Hikmet ve adaleti öğrenmek için. Fetanet kelimelerini anlamak için. İstikamet, insaf, adalet ve marifet içeren edebi kazanmak için*” vs. (Kitab’ul Mukaddes 1959: 948).

İşlerini tamamladıktan sonra öğrencileri ile birlikte Ermenistan padişahı Veramşabuh’un²⁶ (M.S. 393/394) altıncı yıl saltanatında Ermenistan’a geri döndüler (Görün 1941: 50-54)²⁷.

Nihayet büyük halife Sahak ile Maştots ve öğrencileri işlerin sorumluluklarını üstlenerek bazı kutsal kitapların tercümesini gerçekleştirdiler. Diğerlerinin bir kısmı Ermeni dilinde bazı teliflerde bulunurken, geriye kalanlar okullarda Ermeni dilini ve hattını öğretmekle meşgul oldular.

Daha sonra Maştots öğretmenlik için Aras nehrinin iki tarafında ve Culfa arasında yer alan göklere ulaşan kutsal dağ Ararat’ın²⁸ kuzey doğusundaki bölgeye gitti (Görün 1941: 157)²⁹. Çünkü bu bölge insanları Hristiyanlığı kabul etmiş fakat çok zor anlaşılabilir bir şiveden dolayı o zamana kadar Hristiyanlığı tam olarak algılayamamışlardı. Bu yüzden Hristiyanlık, o bölge insanları arasında geniş kabul görmemiş ve insanlara nüfuz edememiştir (Görün 1941: 54)³⁰. Maştots, bu sebeple Ermeni hattı ve dilini öğretmek için bu bölgeyi seçti.

¹⁹ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Hropanos”]

²⁰ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Mopsuestatsi”]

²¹ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Hropanos”]

²² [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Malhasyants”]

²³ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Hohan Yekeğetsatsi”]

²⁴ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Hovsepi Pağnatsi”]

²⁵ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Koryun”]

²⁶ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Vramşapuh”]

²⁷ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Koryun”]

²⁸ Ermeniler ve Kürtler bu sıradağların kutsallığı hakkında çeşitli efsaneler kurgulamışlardır. Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan bu dağ, Ağrı olarak isimlendirilmektedir.

²⁹ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Koryun”]

³⁰ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Koryun”]

Akabinde bu harflerin her açıdan eksiksiz olduğu anlaşılınca Ermeni dilinde öğretim işi Vakarşapat'ta³¹ başladı. Her taraftan öğrenciler Ermeni dilini ve hattını Maştots ve büyük halife Sahak'tan öğrenmek amacıyla oraya akın ettiler (Görün 1941: 54)³².

Sahak öğretim işini kendi üstlendi ve Maştots tebliğ için tekrar yola koyuldu. Vardığı her yerde milli Ermeni okulları kurarak öğrencileri bir araya getirdi ve kendi öğrencilerinden birine emanet etti. Maştots önce Gokten'e³³ gitti ve oradan da Siunik³⁴ istikametine doğru devam etti.

Bir süre sonra Maştots, Ermenistan ile komşu olan kavimleri düşündü. Önce Gürcü dili harflerini icat etti, sonrasında Gürcistan'ın padişahı ve büyük piskopos Movses'in yanına giderek icat ettiği harfleri onlara önerdi. Burada insanı düşündüren şey Maştots'un Gürcü harflerini hangi güdüyle icat ettiği. Yazara göre bunun sebebi yukarıda anlatılan nedenlerden ileri gelmiştir.

Bu öneri Gürcistan padişahı tarafından kabul edildi. O; Maştots eliyle okulların açılması, öğrencilerin toplanması ve icat edilen bu harflerin ülkedeki öğrencilere öğretilmesi emrini verdi (Görün 1941: 62)³⁵. Zikredilen öğrenciler, Maştots eliyle eğitilerek en yeteneklileri piskoposluk derecesine ulaşacak ve Maştots'dan sonra eğitim işini üstleneceklerdi.

Bu işlerin İran egemenliği altında bulunan Doğu Ermenistan'da yapıldığı ve sadece yansımalarının Batı Ermenistan'a ulaştığını anlatmaya da çok gerek yoktur.

Maştots öğretim işlerini yaygınlaştırmak amacıyla Batı Ermenistan yolculuğu için hazırlandı (Görün 1941: 64)³⁶. Öğrencilerinin büyük bir kısmıyla oraya doğru hareket etti. O toprakların hükümdarı Antiyukus³⁷ (bazı doğu bilimcilere göre Anatoliyus)³⁸ ile görüşerek yolculuk sebepleri hakkında açıklamada bulundu (Manandiyan tarihsiz: 471).

Hükümdar, Yunan okulları yerine Ermeni okullarının açılması iznini almak için Bizans kayserî Theodosios'a³⁹ bir mektup yazdı ve bu konuda ondan izin talebinde bulundu.

³¹ Vakarşapat, Ermenistan'ın eski başkenti olup günümüzde Ejmiacin adıyla bilinir. Erivan'a yakın bir mesafededir. [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu Vağarşapat ve "Eçmiadzin"]

³² [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Koryun"]

³³ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Goğtn"]

³⁴ Aras nehrinin kuzeyinde ve Sevan gölünün batısında yer almış olan Ermenistan'ın dokuzuncu eyaletidir. 45/47 doğu boylam coğrafi konumunda yer almaktadır.

³⁵ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Koryun"]

³⁶ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Koryun"]

³⁷ Antioko's – [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Antiokos"]

³⁸ Anatolios. [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Anatolios"]

³⁹ T'eodos. [Mütercimim notu: "II. Teodos"]

Bu arada Maşots Bizans kayserî ve Büyük Piskopos'un dikkatini çekmek ve bizzat görüşmek amacıyla Konstantinopolis'e gitti. O, önce öğrencilerini Melitene'ye⁴⁰ götürerek o şehrin başpiskoposu Akakyus'a⁴¹ emanet etmiş ve kendisi Piskopos Genit⁴² ile birlikte Konstantinopolis'e gitmişti. Bu kentte Teodos ve şehrin piskoposu olan Attikus'un⁴³ huzuruna çıktı. Maşots yapmış olduğu işler ve harflerin icat nedenleri hususunda bilgilendirmede bulunarak okulların açılması için izin talebinde bulundu. Onlar da bu talebi kabul ettiler (Görün 1941: 66)⁴⁴. Bunun karşılığında Ermenistan kilisesinin Barbaryanus⁴⁵ adlı bir fırka aleyhinde mücadele etmesi ve o topraklardan sökülüp atılması istendi.

Maşots, emri Batı Ermenistan hükümdarına sundu ve hükümdar derhal temsilcilerini ve elçilerini ülkenin dört bir yanına öğrenci devşirmek için gönderdi. Ayrıca, Maşots'un yanına eğitim almayı kabul eden öğrenciler için maaş bağladı (Görün 1941: 68)⁴⁶.

Maşots öğretim esnasında Barbaryanus⁴⁷ fırkasının faaliyetlerini yakından takip etti (Görün 1941: 68)⁴⁸.

Siyasi nedenlerden dolayı Batı Ermenistan'da eğitim ve öğretim işi Ermeni harflerinin icadından 30 yıl sonra yani M.S. 420-422 yıllarında İran ve Bizans arasında yaşanan savaş döneminde başlamıştır (Manandiyan tarihsiz: 74).

Maşots, Batı Ermenistan'da eğitim işiyle meşgul iken Akvan⁴⁹ kavminden olan Benyamin⁵⁰ adlı bir rahip onun yanına gelmiş ve Maşots bu kişi ile birlikte Akvani⁵¹ dili hakkında birtakım araştırmada bulunmuştur. Maşots, sonunda bu kavim için de harfler icat etmiştir (Görün 1941: 68)⁵².

⁴⁰ Melitene- günümüzde Malatya olarak bilinmektedir.

⁴¹ Akakios. [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Akakios"]

⁴² Grit

⁴³ Attikos. [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Attikos"]

⁴⁴ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Koryun"]

⁴⁵ Barborianos.

⁴⁶ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Koryun"]

⁴⁷ Bu fırka Barboranos olarak da bilinmektedir. Aslında Mosaliyan fırkasıdır. Bu fırka erkekler ve kadınlar arasında kayıtsız ilişkiyi serbest görürdü, M. Abkiyan, *Tarih-i Edebiyat-i Kadim-i Ermeni*, Beyrut, 1955, s. 124. [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Abeğyan"]

⁴⁸ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Koryun"]

⁴⁹ Farsça'da Akban olarak bilinir. Kafkasya'nın eski kavimlerindenidir. Bu dönemde bağımsız bir ülke konumundaydı. Daha sonra İran sınırlarında yer aldı ve İran sınır muhafızları tarafında korundu. [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Ağvan"]

⁵⁰ Beniamin.

⁵¹ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Ağvan"]

⁵² [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Koryun"]

Maşots Batı Ermenistan'dan Akvan⁵³ ülkesine gider ve o ülkenin padişahı Arsvak⁵⁴ ve piskopos Yermia⁵⁵ ile görüşür. Kendi seyahatinin nedenini açıkladıktan sonra Akvan⁵⁶ harflerinin oluşturulması tasarısını onların huzuruna sunar. Onlar da anında harekete geçer ve her yerden öğrenci toplayarak okullar açarlar (Görün 1941: 70)⁵⁷.

Maşots, Akvanların⁵⁸ topraklarındaki gezilerini tekrardan başlar ve ikinci defa Gürcistan'a giderek oradaki okulları denetlemesinin ardından Vakarşapat'a⁵⁹ geri döner. Burada iskân eder; rahat bir şekilde edebi ve yazı işleri aynı zamanda kitap çevirisi ile meşgul olur (Görün 1941: 74)⁶⁰.

Sahak ve Maşots çeviri edebiyatını yaymak amacıyla öğrencilerinden ikisi olan Hosp⁶¹ ve Yeznik'i⁶² kutsal Asuri kitaplarını Ermeni diline tercüme etmek için Adsiye'ye⁶³ gönderdi. Daha sonra Gond⁶⁴ ve Görün⁶⁵ adlı iki diğer kişiyi; Yunan dilini öğrenmek, Yunanca seçkin kitapları almak ve tercüme etmek amacıyla Konstantinopolis'e gönderdi. Bu iki kişi Konstantinopolis'te Adsiye'den⁶⁶ gelen Yeznik'e katılarak değerli kitaplar topladılar ve bunları yanlarında Ermenistan'a götürdüler. Onların Ermenistan'a geri dönüşleri muhtemelen M.S. 431 yılında gerçekleşmiştir.

Sahak, Yeznik'in de yardımıyla kutsal kitabın ilk çevirisini ikinci defa bu kitabın güvenilir nüshası ile karşılaştırarak birtakım kararlar aldı.

Maşots bu esnada dinî hitabetleri içeren bir kitabın üzerinde çalışmaktaydı. Her ne kadar bu kitabın telifi dinî konular gerekçesiyle Grigor Lusavoriç'e ait olduğu söylenece de Görün'ün (1941: 78)⁶⁷ rivayetlerinin birinde bu kitabın müellifi Maşots olarak ifade edilir (Abkiyan 1955: 125)⁶⁸.

⁵³ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Ağvan"]

⁵⁴ Arsvak. [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Arsvağ"]

⁵⁵ Yermia. [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Yeremia"]

⁵⁶ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Ağvan"]

⁵⁷ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Koryun"]

⁵⁸ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Ağvan"]

⁵⁹ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Vağarşapat"]

⁶⁰ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Koryun"]

⁶¹ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Hovsep"]

⁶² Yeznik. Bu kişi ünlü *Redber-i Edyan* kitabının müellifidir.

⁶³ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Yedesia"]

⁶⁴ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Ğevond"]

⁶⁵ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Koryun"]

⁶⁶ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Yedesia"]

⁶⁷ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Koryun"]

⁶⁸ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu "Abeğyan"]

Maşots öğüt içeren mektuplar da yazmıştır. Fakat bunların hiçbiri elimize ulaşmamıştır (Abkiyan 1955: 125)⁶⁹. Bunun yanı sıra Maşots'a ait mezhebi şiirler de bulunmaktadır (Vernersisyan 1962: 253)⁷⁰.

Maşots M.S. 17 Şubat 440 yılında Vakarşapat'da⁷¹ hayata veda etti ve Uşakan'a⁷² defnedildi. Bu olaydan altı ay önce M.S. 7 Eylül 439 yılında büyük halife Sahak da hayata veda etmişti (Abkiyan 1962: 295)⁷³.

Sonuç

Maşots'un icadı her bakımdan oldukça önemlidir. Çünkü 1500 yıl evvel filoloji bilimi ilk yıllarını kat ederken bir dilin tüm seslerini karşılayabilecek şekilde 36 harfi içeren bir alfabe oluşturmak oldukça zordu. Bu harfler çok kısa bir değişiklikte günümüze kadar devam etmiştir ve hâlâ kullanılmaktadır. Bu da onun çalışmasının ne denli kıymetli olduğunun bir göstergesidir.

Ekler: Tercümesini gerçekleştirdiğimiz mezkûr makale, aslına uygun biçimde Türkçeye aktarılmıştır. Yayın yılının günümüzden doksan dört yıl evvel olması sebebiyle; İngilizce özet, giriş ve sonuç kısımları orijinal halinde bulunmamaktadır. Uygun gördüğümüz yerlerden makaleyi bölerek bu kısımları kendimiz oluşturduk. Makalenin aslının bozulmaması adına özet ve sonuç kısmını kendimiz eklemek istemedik. Bunun yanı sıra makalede bazı eserlerin yayın yılı veya yeri belirtilmemiştir. Ermenice ve Farsça olarak İsfahan Üniversitesi'nde tıpkıbasımı yapılan makale, Farsça üzerinden Türkçeye tercüme edilmiş, Ermenicesi ile de karşılaştırılmıştır. Farsça ve Ermenice nüshanın arasında çok az da olsa farklılık bulunmaktadır. Bazı özel isimlerin Arap alfabesi üzerinden Türkçeye tercümesi esnasında bazı yanlışlıklar tespit edilmiştir. Bu sebeple, dipnot kısmına “mütercimim notu” ifadesi ile Ermenice okunuşunu da ilave edilmiştir. Bu makaleyi tercüme etmemizdeki asıl neden, günümüzde Ermeni tarihi çalışmalarının ve uzmanlarının sınırlı sayıda olmasıdır. Bu nedenle de ortaya çıkarılan çalışmalar oldukça azdır. Ayrıca, makalenin yazarının Ermeni asıllı İran vatandaşı olması ve ana dilinin Ermenice olması makale yazımında birebir ana kaynaklara atıf yapmasına neden olmuş, bu durum da makaleye ayrı bir önem katmıştır. Günümüzde dahi atıf yapılan ana kaynakların büyük bölümü tercüme edilmemiş vaziyettedir. Merhum Hrand D. Andreasyan Ermenice kaynakların asıllarından

⁶⁹ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu Abeğyan”]

⁷⁰ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Ter-Nersesyan”]

⁷¹ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Vağarşapat”]

⁷² Uşakan- Vakarşapat'ın yakınlarında, Ararat eyaletinde bir köy. [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Oşakan” ve “Vağarşapat”]

⁷³ [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Abeğyan”]

yararlanarak bazılarının dilimize kazandırılması hususunda uzun mesai harcamasına rağmen tüm kaynakları çevirmeye muvaffak olamamıştır. Son yıllarda İngilizce üzerinden bazı denemeler yapılmış olsa da gerek Avrupalı mütercimlerin tarafı çevirileri gerekse Türk mütercimlerin hataları nedeniyle muteber olamamışlardır. Bunun yanı sıra, Türkiye literatürde Ermeni alfabesinin oluşumu ve seyriyle alakalı Ermenice kaynakların asıllarına atıfta bulunularak gerçekleştirilen bir araştırmaya tesadüf edemedik. Biz de bu sebeple makaleyi tercüme etmeye karar verdik. İçerisinde ilave edilebilecek ve genişletilebilecek konular bulunmaktadır. Lakin her makalede olduğu gibi bu makale de eksiksiz ve kusursuz değildir. Ümidimiz, bu makaleden yola çıkarak alan uzmanlarının Ermeni kaynaklara aşina olmaları, makalenin geliştirilmesine ve genişletilmesine katkı sağlamalarıdır.

İlaveten, ilgili uzmanların bildiği üzere merhum Hrand D. Andreasyan'ın yapmış olduğu bazı tercüme Türk Tarih Kurumunda daktilo yazması olarak uzun yıllardır beklemekteydi. Bu hususta kuruma başvurarak bunların yayınlanmasının ve uzmanlar tarafından kullanılmasının önemine dair uzunca bir dilekçe hazırlamıştık. Verdiğimiz bu dilekçenin kabulü ve onayıyla bu yıl içerisinde eserlerin tümünün basılacağı haberini aldık. Şimdiden Türk Tarih Kurumuna ve bu eserlerin yayınlanmasında emeği geçen tüm çalışanlarına teşekkür ediyorum.

Kaynakça

- Abkiyan, M. (1955). *Tarih-i Edebiyat-i Kadim-i Ermeni*, Beyrut. [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Abeğyan”].
- Abkiyan, M. (1962). Mesrop Maştots ve Agaz-i Hat ve Edebiyat, *Mecmua Mesrop Maştots*, Be Ehtemam-e A. Havansiyân’ın, Erivan. [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Abeğyan”].
- Adonts, N. (tarihsiz). Maştots ve Şagerdaneş Benaber Muaheze Hareci, *Mecmua Mesrop Maştots*, Erivan.
- Arakliyan, A. (1959). *Tarih-i Tekamul-i Ferheng-i Manevi-yi Eramene*, (Be Zeban-e Ermeni), Erivan.
- Buzand, Pavstos (1954). *Tarih-i Ermenistan*, (Tercüme Barmeni Cedit, S. Malhasiyan), Kahire.
- Gazaryan, S. (1961). *Tarih-i Zeban-e Edebi-ye Ermeni*, C.1, Erivan. [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Ġazaryan”].
- Görün (1941). *Zendegi-ye Maştots*, (Be Zeban-e Ermeni), Erivan. [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Koryun”].
- Khorenatsi, Movses (1843). *Külliyat-Tarih-i Ermenistan* (Be Zeban-e Ermeni), Venedik.
- Kitab’ul Mukaddes (1959). Çap-i Engelestan.
- Malhasyantes, S. (1961). *Nazariyat-i Derbare-i Neveşteha-ye Kadimi*, Erivan.
- Manandiyan, H. (1957). *Nezeri Be Tarih-e Tahgigi-ye Eramene*, C.2, B, 1, Erivan.
- Manandiyan, H. (tarihsiz). Mesrop Maştots ve Mobareze-e Eramene beraye Esteklal-e Farhang, *Mecmua Mesrop Maştots*, Erivan.
- Parbetsi, Gazar (1891). *Tarih-i Ermenistan*, (Be Zeban-e Ermeni), Veniz (Venedik). [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Ġazar Parpetsi”].
- Vernersisyan, N. (1962). *Mesrop Maştots Mogaddas ve Eşaar-e Mezhebi-e Tobe*, Neşriye Bazmaub. [Mütercimim notu: Ermenice okunuşu “Ter-Nersesyan”].

ԽԱԺԱԿ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ՀԱՅ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐԻ ԳԻՒՏԸ

1962-ին, ամենուրեք, ուր ապրում էր հայ, նշեց հայ դրերի հանճարեղ դիւտարար Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդեան 1600-ամեակը:

Չնայած որ անցել է յոթելիշաղկապ տարին, սակայն յարմար ենք նկատում անդրադառնալ այդ մեծ հայի կեանքին ու դործին, Իսպահանի համալսարանի դրահան Փակուղտեաի պարբերաթերթի առաջին թվում:

Հայաստանը նւաճելու համար, Պարսկաստանի եւ Բիւզանդիայի միջև մղուող պատերազմները վերջացան 387 թվականին եւ երկու պետութիւնները կնքեցին մի դաշնագիր, որով Հայաստանը բաժանւեց երկու մասի եւ իւրաքանչիւրն ընկաւ յիշած պետութիւններից մէկի գերիշխանութեան տակ:

Հայաստանի երկու հատածներում, անւանական հայ թագաւորները շարունակեցին իրենց դոյութիւնը մի առ ժամանակ: 389 թվականին մահացաւ Արեւմտեան (Բիւզանդական) Հայաստանի թագաւոր Այրշակ Գ. եւ այդպիսով այդ շրջանը վերածւեց մի Բիւզանդական կուսակալութեան:

Հայաստանի արեւելեան հատւածում Արշակունի Հայ թա-
գաւորները շարունակեցին իրենց անւանական իշխանութիւնը
մինչև 428 թւականը, երբ գահընկեց արւեց Վասմ չապուհի որդին՝
Արտաշէսը:

Հայրական պետականութեան հողեւարքը բնականաբար
մտահոգում էր Հայ դեկապարութեան, որովհետեւ նրանք զգում
էին, որ, հայ պետականութեան վերացումից յետոյ, Հայ ժողով-
ւը լքելու տպաւնաւոր էր կործանման վտանգը: Եւ մշակութիւնը, լինե-
լով այն հոսիկու ազգակը, որ կարող է դարձել կենտրոնախոյս
ուժերն ու պատեհչ հանդիսանալ ազգերի ձուլման ճամբին, գրա-
ւեց Հայ մտաւորականութեան ուշադրութիւնը:

Ուրեմն Հայ դրերի դիւտը ունեցել է քաղքական դրդապատ-
ճառ՝ Հայ մշակութի ինքնուրոյնացմամբ պաշտպանել Հայ ժողով-
ւը լքելու կործանումից:

* * *

Եւ ո՞վ էր այն մեծ մարդը, որ ինքնուրոյնացրեց Հայ ժո-
ղովրդի մշակութիւնը, որ պաշտպանեց Հայ ժողովրդին ձուլման վը-
տանդի դէմ: Այդ մեծ հայր հանճարեղ Մեարայ Մաշտոցն է, որ
ծնւել է Արշակ Բ. (350-367-8) թագաւորի գահակալութեան օ-
րերին, 361 թւականին (1), Տարօնի գաւառի կարճադատներ (2)
Հասցեկաց դիւղում, սա էր «որի առն երանելոյ Վարդան կոչեցե-
լոյ» (3):

Նա «ի մանկութեան տիոց» սովորում է յունարէն, և երբ
չափահաս է դառնում, դարիս է Վաղարշապատ, մտնում է զինուո-
րական ծառայութեան մէջ, և, յունարէնում ունեցած իր հմտու-

1. Տես Ա. Առաքելեան, Հայ ժողովրդի մտաւոր մշակոյթի
գարգացման պատմութիւն, Երեւան, 1959, էջ 221:

Ըստ ումանց՝ 350-360 թթ.:

2. Տես Փաւստոս Բուզանդ, Հայոց պատմութիւն, աշխ-
քարգմանութիւն Ստ. Մալխասեանցի, Կահիրէ, 1954, էջ 162:

Ստեփան Մալխասեանցը կարճագատ բառը մեկնում
է ստելով. «Թոււմ է թէ կարճագատները ստորին աստիճանի ա-
գառներ=ազնւականներ էին, ազատների հեռաւոր ազգակամներ,
որով սակայն դեռ կալածներ ի տերեր էին»: (Նայն տեղում, էջ
427 եւ հոմ.):

3. Կորիւն, Վարդ Մաշտոցի, հրատ. Մ. Արեղեանի, Երե-
ւան, 1941, էջ 36:

Թեան սրատճարով, սկսում է ծառայել արքունի գիւանատանը, որպէս հասարակ գրագիր (4), («Կարգեալ յերամ մատենադիր արքունի գպրացն» (5)), «առ հաղարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց՝ Առաւանայ ուրումն» (6) :

Դա տեղի է ունենում ինքուրով Դ. Թագաւորի օրով, այսինքն 385–387–8 թւականների միջև (7) :

Մաշտոցի ծառայութիւնը արքունիքում երկար չի տևում : Նա շուտով հրաժարւում է իր պաշտօնից եւ հաղնելով հողեւորաւանի աքեմ, ինչպէս վկայում է Կորիւնը, սկսում է գրադւել քարոզչական գործերով Հայաստանի խուլ ու հեռու գաւառներում, յատկապէս Գողթնում, եւ տարածում է քրիստոնէական վարդապետութեան տիրութիւնները :

Կորիւնը եւ սրանից օգտւած միւս մատենադիրները հայ գրերի դիւտի մասին խօսելիս, ասում են, թէ Մաշտոցը իր քարոզչութիւնների ընթացքում հանդիպում է մի շարք դժւարութիւնների եւ գտնում, որ այդ դժւարութիւնները վերացնելու միակ միջոցը հայերէնի թարգմանւած Աստուածաշունչն է, որով արեւս կարիք չի զգացւի այն կարգաւ օտար լեզուներով եւ ասքս, ժողովրդին մատչելի դարձնելու համար, թարգմանել հայերէնի :

Սակայն անտուրիւն կը ըինի կարծել, թէ միայն այդ էր հայ գրերի դիւտի դրդապատճառը, որովհետեւ Մաշտոցից դեռ շատ առաջ բազմաթիւ քարոզիչներ քարոզել էին յիշւած շրջաններում, կրել այն նեղութիւնները, ինչ որ կրել էր Մաշտոցը եւ դրանցից եւ ոչ մէկը կարիք չէր զգացել հայ գրի եւ հայերէնի թարգմանւած Աստուածաշնչի, գոնէ այդ մասին մեզ չի հասել որեւէ վկայութիւն :

Ինչպէս տեսնում ենք, հայ գրերի դիւտը ունէր այլ շարժառիթներ : Այն յղացումն էր հայ քաղաքական մտքի, մեծ հաւանականութեամբ հէնց իրեն՝ Վրամշապուհ Թագաւորի (387–8–

4. Տես Ղ. Փարպեցի, Պատմութիւն հայոց, Վեներտիկ, 1891, էջ 37 :

5. Նայն տեղում

6. Կորիւն, էջ 36 :

7. Տես Յ. Մանանդեան, Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հատոր Բ., մասն Ա., Երեւան, 1957, էջ 249 :

413-4 (8)), ուրեմն եւ ունէր քաղաքական բնույթ: Հայ ժողովրդի ղեկավարները ունենալով այն մեծ պատասխանատուութեան դիմաց — տակը ունենալով որ դրանք էր իրենց վրայ, մտածում էին հայ ժողովրդին փրկել իսպառ բնաջնջումից, եւ նրանք յանդեպին այն երբակացութեան, որ հայ ժողովուրդը այն ժամանակ միայն կը վարողանայ յարատեւել, երբ մշակութաբէս կը լինի ինքնուրոյն եւ այդ տեսակէտից բարձր կանգնած իր հարեւան ժողովրդներէն:

Կորիւնը եւ նրանից օգտւած Փարսեցին ու Ռորենացին, լիւնելով հոգեւորականներ (9), բնականաբար պէտք է, որ ամէն ջանք ի գործ դնէին, հողեւորականութեան վերագրելու համար հայ ժողովրդի լուսաւորութեան գործի յղացումը: Ահա թէ ինչու ժամանակի պատմիչները քիչ բան են հաղորդում տառերի դիւտի թուն դրդապատճառների մասին:

Վերոնշեալ խնդիրները ի նկատի ունենալով պարզում է, թէ ինչու, Վոսմշապուհ թագաւորը, Միջագետքում, Հարէյ քահանայի հետ հանդիպում ունենալիս, իստել էր հայ գրերի մասին, եւ ինչի՛ հետեւանքով ասորի քահանան յայտնել էր, որ հայ գրեր կան իր մի բարեկամի՝ Դանիէլ Կալիսկոպոսի մօտ:

Կորիւնի այս հաղորդումը ինքնին մի փաստ է յօդուտ այն բանի, որ Վոսմշապուհը, ի դէմս հայ ղեկավարների, մտածել է հայ գրերի մասին, հետաքրքրել է այդ ուղղութեամբ եւ այդ առթիւ, ըստ Երևոյցի, իօսակցութիւն ունեցել մի շարք յոյն ու ասորի ղիտնականների հետ:

Վոսմշապուհը, Հայաստան բերել տարու համար Դանիէլ ասորու մօտ գտնուող նշանադրերը, Հարէյ քահանայի մօտ է ուղարկում Վահրիճ անունով մէկին «հանդերձ հրտարտակալ»:

«Իսկ Հարէյին զայն ըուեալ, փութանակի հասանէր առ Դանիէլին, եւ նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանադրացն եւ

8. Տես Յ. Մանուղեան, Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հատոր Բ., մասն Ա. էջ 435:

9. Աղմկը խօսելով Կորիւնի մասին ասում է. «Կորիւնը հասարակ կենսագիր չէ, նա եւ եկեղեցական գործիչ է եւ իրր այդպիսին պէտք է իր գրիչը համակերպէր յետեփեսոսեան տրամադրութեան»: Ն. Աղունց, Մաշթոց Իւ նրա աշակերտները ըստ օտար ազգիւրների, «Մերսոյ Մաշտոց» յօդածների ժողովածու, խմբ. Ա. Յովհաննիսեանի, Երևան, 1962, էջ 227:

արքա առեալ ի նմանէ առաքէր առ արքայն յերկիրն հայոց» (10) :

Դանիէլեան նշանագրերը Վաղարշարատում ենթարկւում են փորձարկման Սահակի եւ Մաշտոցի կողմից , սակայն նրանք դատնում են , որ այդ գրերը բաւական չեն արտայայտելու հայերէնի հնչիւնների բարդ կառուցւածքը , եւ «ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստույգ հոլովել զհեզենայ բառից հայկականց հաղներգալար , մուրացածոյիւն այնուիկի գծադրութեամբ» (11) :

Այդ մասին յայտնում են եւ թագաւորին :

Ս. Ղազարեանը Դանիէլեան գրերի մասին ասում է . «Այլլազգի գործիչներ հայ ժողովրդին անդամահատելու , նրան կուլտուրապէս կախեալ վիճակի մէջ դնելու եւ ինքնուրոյնութիւնից զրկելու մտտումներով սողորւած՝ իրենց հնարամտած գրերն էին ցանկանում կապել հայ ժողովրդի վզին , պարզ պատկերացներով , որ հայերը ուրիշ գիր ընդունելով՝ աստիճանաբար կը կորցնեն իրենց ինքնուրոյնութիւնը եւ նախ կուլտուրապէս , ապա Ֆիզիկապէս կը ձուլեն ուրիշ ժողովուրդների» (12) :

Դանիէլեան նշանագրերը «բարեբախտաբար մերժւեցին ժամանակի հայ գործիչների կողմից» (13) :

Մաշտոցը զստեղծու համար հայերէնի նշանագրերը , կամ ըրացնելու համար Դանիէլեան կուլած գրերի պակասը , ինչպէս կարծում են բանասէրներից ոմանք , իր աշակերտներին հետն առնելով , Մովսէի վրայով , գնում է Եդեսիա եւ այնտեղ նրանց «յերկուս բաժանեալ» մէկ մասին ուղարկում է Սամտասա յունարէն սովորելու , իսկ միւս մասին պահում է իր մօտ , Եդեսիայում , որպէսզի հետեւին ասորերէն լեզվին եւ հմտանան թարգմանական արւեստի մէջ : Եւ ինչպէս հաստատում է Աբեղեանը (14) , հէնց

10. Կորիւն , էջ 44 :

11. Ս. Խորենացի , Մատենագրութիւնի , Պատմութիւն Հայոց , 1843 , Վեներիկ , էջ 246 : Հետաքրքիր է նշել , որ այն հատւածը , շատ աննշան տարբերութեամբ , ունի եւ Փարպեցին : Տես Ղ. Փարպեցի , էջ 43 :

12. Ս. Ղազարեան , Հայոց գրական լեզուի պատմութիւն , հատար Ա. , Երեւան , 1961 , էջ 115 :

13. Նոյն տեղում :

14. Տես Ս. Աբեղեան , Մերոպ Մաշտոցը և գրի ու գրականութեան սկիզբը , «Մերոպ Մաշտոց» յօդւածների ժողովածու , էջ 269-278 :

نشریه دانشکده ادبیات اصفهان ۱۳۴۲ 27 (۲۶۳)

արդտեղ էլ նա յօրինում է հար նշանագրերը, ըստ Յ.Մանանդեանի հաշվումների, 392-3 թվականներին (15):

Այնուհետև նա արդտեղից անցնում է Սամոսատ:

Սամոսատում, Մաշտոցը, իր յօրինած գրերը ըստ ամենայնի կատարեալ դարձնելու համար, դիմում է Հռոփանոս անունով մի յոյն գրագրի: Հռոփանոսի մատին Արտնոցը գրում է, թէ նա ոչ աջ ոք է, եթէ ոչ Թղտղորոս Մուսուրուհատացու կամ Մամ - ուեսատացու աշակերտ Ռոփին(ոս) քահանան (16), որը 399ին մեկնում է Հոսմ «եւ աշտեղ ծանօթանալով Պելագիոս քահանային նորա միջոցով Պելագիական կոչւած վարդապետութեան իսկական հիմնադիրն եղաւ» (17):

Հռոփանոսը ծանօթանալով Մաշտոցի դատած գրերի հետ, ճշտում է արդ գրերի «դնրադոյնն եւ զլայնադոյնն, կարճն եւ դերկայնն, դառանձինն եւ դերկնաւորն» (18):

Կորիւնը այս խօսքերով ի՞նչ է սուղի ասել, կամ, այլ խօսքով, Հռոփանոսը Մեարտրեան գրերը ինչպիսի՞ մշակման է ենթարկել: Կորիւնի այդ խօսքերը բազմաթիւ ձեւերով մեկնարանել են բանասէրների կողմից, ամենից հաւանական բացատրութիւնը, ըստ իս, տւել է Ստ. Մարխասեանցը: Նա գրում է. «Կորիւնի յիշած տեխնիկական բառերը վերաբերում են տառերի հնչիւնական յատկութիւններին. «նուրը» գրերն են (ténues) Բ, Գ, Դ, Յ, Ծ, «բայնդոյններն» են թաւերը Փ, Թ, Ք, «կարճ» եւ «երկայն» գրերն են կարճ եւ երկայն ձայնաւորները» (19):

Մարխասեանցը բերելով մի շարք համոզեցուցիչ փաստեր, վերջնապէս գրում է. «Այսպէս կամ այնպէս Հռոփանոսի աշխատանքը մեր գրերի գիւտի գործում շատ կարեւոր է. գիտական ֆունտիկական աշխատանք եւ ամբողջ այրուբէնի դասաւորու-

15. Տես Յ. Մանանդեան, Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հատար Բ., մասն Ա., էջ 266: Տես նաև Նոյնի Հայ գրերի գիւտի տարերւի հարցի շուրջ, «Մ. Մաշտոց» յօդւած. ժողովածու:

16. Տես Ն. Արտնոց, Մաշտոց եւ նրա աշակերտները ըստ օտար աղբիւրների, «Մ. Մաշտոց» յօդ. ժող., էջ 230:

17. Նոյն տեղում:

18. Կորիւն, էջ 48 եւ հոմ.:

19. Ստ. Մարխասեանց, Մատենագիտական դիտողութիւններ, Երեւան, 1961, էջ 33:

թիւն ըստ յունարէնի, եւ ոչ թէ լոկ գեղադրական: Նոյնիակ առաջին բառերը, որ դրւած են այս նորագիւտ հայերէն տառերով, այսինքն՝ «Ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ» եւ այլն, դրւած են այդ յոյն Հոտփանոսի եւ ոչ թէ Մեսրոպի ձեռքով, ինչպէս վկայում է Կորիւնը» (20):

Մաշտոցը, իր երկու աշակերտներին՝ Յոհան Եկեղեցացու եւ Յովնէպի Պաղնադու հետ, հայերէնի այս նորագիւտ տառերով սկսում է թարգմանել Աստուածաշնչի «Առակաց» դիրքը (21):

Մաշտոցը, վերջացնելով իր աշխատանքները, հրաժեշտ է առնում յիշւած քաղաքներէ կալիակոպտաներից եւ հետեւ վերցնելով իր աշակերտներին ուղևորւում է զէպի Հայաստան եւ «հոգելից ուրախութեամբ եկեալ հասանէր ի Հայաստան աշխարհն, ի կողմ մանա Արարատեան դաւառին, առ սահմանօք Նոր Քաղաքին, ի վեցերորդ ամի Վոսմչապուհ արքային Հայոց Մեծաց» (22):

Վոսմչապուհ թագաւորի վերերորդ տարին համապատասխանում է 392—3 թվականին (387—8 + 5):

«Եւ արդ Եկեալ յիշխին մերձ ի թագաւորական քաղաքն, ազդ լինէր թագաւորին եւ սրբոյ կալիակոպոսին: Որոց առեալ դամենայն նախարարադունդ աւարանոյն ամբոխ, ի քաղաքէն կլեալ՝ պատահէին Երանելուոյն դաւամբ Ռահ գետոյն: Եւ պցան կալի արջոյնն միմեանց տուեալ, ուստի եւ բարբառօք ցնծութեան եւ երգօք հողեւորօք եւ բարձրագոյն օրհնութեամբք ի քաղաքն դառնային դաւորս տօնական ուրախութեամբ անցուցանէին»(23):

«Իս մի ազդային տօն էր» (24): – Գրում է Մ. Աբեղեանը:

Սահակն ու Մաշտոցը եւ Երեսիայում ու Մամուսատում ուսած երիտասարդները լծւում են դործի, որը թաղմանում է, որը տեղեկագրւում՝ ինքնուրոյն կրկեր, որը ուսուցանում է դրաւ – բոցներում եւ վերջապէս ամէն մէկը իր կարողութիւնների սահմաններում նպաստում է մեծ շարժման:

Առաջին հերթին թարգմանում է Աստուածաշունչ Մատենանը, բաւարարելու համար ժամանակի կրօնական պահանջները: Դրա

20. Նոյն տեղում, էջ 35:

21. Տես Կորիւն, էջ 50:

22. Նոյն տեղում:

23. Նոյն տեղում, էջ 54:

24. Մ. Աբեղեան, Մեսրոպ Մաշտոցը եւ գրի ու գրականութեան սկիզբը, «Մ. Մաշտոց» յօդ. ժող., էջ 285:

թարգմանութեան մէջ, ինչպէս վերաբերում է Կորիւնը, մեծ բաժին ունի Մաշտոցը, որը, իր երկու աշակերտների հետ միասին, սկսեց թարգմանել հէնց Սամուատում:

Դրանից յետոյ թարգմանում են մի շարք «ներքին» գրքեր (25), մեծ մասամբ եկեղեցական հայրերի թղթերը, քարոզները եւ աիւրբարական ժողովների որոշումները:

«Աստուածաշնչի եւ եկեղեցական գրքերի թարգմանութիւնը – ներն անհրաժեշտ էին: Աստուածաշնչի վրայ տւում էին տալիս, իսկարէս Աստուածաշունչ էին սովորեցնում: Դա եւ ընթերցանութեան, եւ կրօնի գիրքն էր» (26):

«Թարգմանութեան գործով, ինչպէս երեւում է, սրբաբարեւ է աւելի Մահակ Կաթողիկոսը... Մաշտոցը շրջում էր դաւառները, իսկ կաթողիկոսն իր պաշտօնի պատճառով մնում էր աւելի վաղարշապատում. տւտի եւ աւելի յարմարութիւն ունէր գրաւոր աշխատանքով պարասիրու» (27):

Այնուհետեւ, Մաշտոցը, թագաւորի հրամանով, անցնում է Մարաց կողմերը (28), որի բնակիչները «մասն խեցբեկագոյն եւ խոչորագոյն ըզլին՝ դժւարամատոյցք էին» (29): Եւ նա ու իր աշակերտները սկսում են աջը շրջաններում քարոզչութիւն անել եւ ժողովրդին «արարախօսս, հռետորաբանս, կրթեարս, աստուածատուր իմաստութեանն ծանօթս կացուցանէին» (30):

Այդպիսով աջը շրջանում, ուր ժողովուրդը ընդին չէր իւրացրել քրիստոնէական վարդապետութեան սկզբունքները, այս անգամ, Մաշտոցի յորինած գրքերի շնորհիւ, ըմբռնում է այն ինչ որ քարոզում է իրեն եւ այդպիսով միանգամ ընդ մի շտ մոտացութեան է յանձնում հեթանոսական հաւատալիքներն ու սնտոխարաչտութիւնները:

Համաձայն Կորիւնի, երբ փորձերը համոզեցին, որ այդ

25. «Ներքին» գրքեր են կոչւում այն գրքերը, որոնք ունեն եկեղեցական բովանդակութիւն:

26. Մ. Արեղեան, նոյն տեղում, էջ 288:

27. Նոյն տեղում:

28. «Մասիս լերան հիւսիս-արեւելեան կողմից սկսած, Երասլս գետի երկու կողմերը, Շարաւրի դաշտից մինչեւ Նախիջեւան, Երասլ եւ Ջուղա եւ այլն»: Կորիւն, էջ 107, ծանօթ. 55:

29. Կորիւն, էջ 54:

30. Նոյն տեղում:

զրերը ըստ ամենայնի կատարեալ են, սկսեցին աւելի մեծ թւով աչակերտներ հաւաքել եւ դրանցից քարոզիչներ պատրաստել, Հայաստանի խուլ ու յետամնաց գաւառներում քրիստոնէութիւնը տարածելու համար: Ամէն կողմից Վաղարշապատ են թափուած բազմաթիւ ուսումնասեւնչ երիտասարդներ, «քանզի յԱրարատեան դաւառին՝ ի կայս թագաւորացն եւ քահանայապետացն, բղխեցին Հայոց չնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ» (31):

Վաղարշապատում հաւաքւած ուսանողները սկսեցին դար – դանալ եւ տոբորել Մահակի և Մաշտոցի հովանաւորութեան ներքոյ, սրանց կողմից բացւած դպրոցներում:

Այնուհետեւ Մահակը մնում է քաղաքամայրում, իսկ Մաշտոցը վերսկսում է իր քարոզչական շրջագայութիւնները «ի տիրուս հեթանոսաց» (32), իր հետ վերցնում է իր աչակերտներէ ից Տիրայր Խորձենացուն, Մուշէ Տարօնցուն եւ ուրիշների, որոնց անունը չեն յիշում ո՛չ Կորիւնը եւ ո՛չ էլ Փարպեցին ու Խորենացին:

Մաշտոցը առաջին հերթին գնում է Գողթն, եւ Շաբաթ իշխանի օժանդակութեամբ «յի առնէր զգաւառն ողջունիւ սուե – տարանին Քրիստոսի. եւ կարգէր յամենայն գիւղս քաւառին դասս սրբոց վանականաց» (33):

Գողթնից նա անցնում է Սիւնիք եւ Վաղենակ իշխանի ա – ջակցութեամբ շրջում է Սիւնիքի բոլոր կողմերը, եւ ամենուրեք նստարում իր առաքելութիւնը: Նա այստեղ եւս հաւաքում է բազմաթիւ աչակերտներ, յատկապէս այն շրջաններից, ուր գեոտիւրապետող էր հեթանոսական կրօնը, նրանց դաստիարակում է այնպէս, որ հէնց դրանցից կարգում է եպիսկոպոսներ եւ տեսուչներ Սիւնեաց եկեղեցիների համար: «Ապա եւ գերկիրն Սիւնեաց դասուք վանականաց ըսոյր» (34): Այդ ժամանակ Սիւնեաց իշխանութեան տանուտէրութիւնը անցնում է Վասակ Իշխանին (35), որը մեծապէս օժանդակում է Մաշտոցին իր առաքելութեան մէջ:

Մի առ ժամանակ յետոյ Մաշտոցը «հող ի մտի արկանէր...

31. Նայն տեղում, էջ 58:
 32. Նայն տեղում, էջ 60:
 33. Նայն տեղում:
 34. Նայն տեղում:
 35. Մա այն վասակն է, որ դարձաւ Հայաստանի մարգալտան 441–451 թւերին եւ յայտնի է որպէս դաւաճամ:

եւ վասն բարբարոսական կողմանն: Եւ ունայր կարգեալ նշանապարհս վրացերէն ընդունին» (36): Ուտտի իր լաւագոյն աշակերտներէրից մի քանիսին իր հետ վերցնելով, անցնում է Վրաստան, վրացական նորադիւար դրերով զբեկուց, կարգաւորելուց եւ օրէնքով յարգարկելուց յետոյ (37): Նա Վրաստանում ներկայանում է Բարուր թագաւորին եւ վրաց եկեղեցու եպիսկոպոս Մովսէսին: Նրանց յորդորում է եւ համոզում ընդունել իր առաջարկած գրերը: Այստեղ հարց է ծագում, թէ ինչո՞ւ Մաշտոցը մտահոգւում է նաեւ վրացական դրերով, կամ ի՞նչը դրեաց նր. ն այլ քայլն ստանալու: Այլ մասին ոչինչ չեն դրում մեր մատենագիրները, սակայն սրալը երեւում է, որ այս եւս կատարւած է քաղաքական մտահոգութիւններէր զրգւած:

Վրաց թագաւորը, ընդունելով Մաշտոցի առաջարկած գրերը, հրամայում է իր երկրի բոլոր կողմերից մանուկներ ժողովել «եւ տալ ի ձեռն վարդապետին» (38): Այդ աշակերտները Մաշտոցի ձեռքի տակ կրթւում եւ հմտանում են քրիստոնէական գրքերի մէջ ու նրանցից լաւագոյնները կարգւում են եպիսկոպոսս:

«Իսկ իբրև ընդ ամենայն տեղիս Վրաց կարգեալ զգործ ատուածապաշտութեանն, այնուհետև հրաժարեալ ի նոցանէ՝ գառնայր յերկիրն Հայոց եւ պատահեալ Մահակայ կաթողիկոսին Հայոց, պատմէր նմա զողջունէ եղերոցն» (39):

Մաշտոցը, Վրաստանից վերադառնալուց յետոյ, ձեռնարկում է մի շրջադարձութեան այն գաւառներում եւ տեղերում, ուր ինքը քարոզել էր նախապէս, եւ ուր, իր ջանքերով, բացել էին վարդապետանոցներ:

Այնուհետև նա «խորհուրդ ատմէր... վասն կէս արդին Հայոց, որ էր ընդ իջիտանութեամբ թագաւորին Հոռոմոց» (40):

Այդ նպատակով, նա, աշակերտների մի մեծ խմբով, անցնում է Արեւմտեան Հայաստան, ներկայանում է Անտիոքոս (ըստ

- 36. Կորիւն, էջ 62:
- 37. Տես նոյն տեղում:
- 38. Նոյն տեղում:
- 39. Նոյն տեղում, էջ 64:
- 40. Նոյն տեղում:

ումանց՝ Անատոլիոս) կուսակալին (41) նրանից զտնում լաւ ընդունելութիւն: Նա իր ճամբորդութեան նպատակի մասին յարտնում է Արեւմտեան Հայաստանի կուսակալին: Վերջինս մի գրութեամբ այդ մասին տեղեկացնում է Բիւզանդիայի Թէոդոս Բ. կայսեր (408–450), որովհետեւ մի կուսակալ նախ իրաւասու չէր Մաշտոցի առաջարկած խնդիրները մասին որոշում առլ եւ երկրորդ՝ նա չէր ցանկանայ վիսկած տեսնել յունական զբարոցները, իսկ նրանց փոխարէն բարգաւաճած՝ հարկականը: Մաշտոցը համոզելու համար կայսեր եւ պատրիարքին, որոշում է անձամբ դնալ նրանց մօտ, ուստի իր աշակերտներին տանում է Մելիտոլիէ (այժմ Մալաթիա), նրանց յանձնում է քաղաքի եպիսկոպոս Ակաակիտոսին եւ ինքը, հետն առնելով Գերջանի եպիսկոպոս Գինիթին եւ աշակերտներից մի փոքր խմբի, դնում է Կոստանդնուպոլիս ու ներկայանում՝ Թէոդոս կայսեր եւ Աստիկոս պատրիարքին (405–6–425):

Մաշտոցը նրանց բացատրում է հայ նշանադրերի դիւտի զրգուպատճառները, պատմում է ամբողջ անցողաբճի մասին եւ խնդրում՝ թող առլ Արեւմտեան Հայաստանում եւս հայկական դպրոցներ բաց անել: Կայսրը, նրա բացատրութիւնները ընթաց յետոյ, նրան առլիւ է մի հրամանագիր, «մասն մանկատոյն յաշակերտութիւնն առ ի կէս աղջկն Հայոց ժողովերոյ» (42):

Այդ շնորհի փոխարէն կայսրը սրահանջում է հալածել «բարբարիանս»ներին եւ վերացնել նրանց աղանդը:

Մաշտոցը հրաժեշտ առնելով դալիս է Արեւմտեան Հայաստան, ներկայանում է կուսակալին եւ յանձնում կայսեր հրամանադիրը: «Եւ նորա (կուսակալի-Մ.Տ.Գ.) առեալ տակերա կայսերական նշանօք, փուխար վարդաղակի գհրամանն կատարել» (43): Նա ուղարկում է սուրհանդակներ եւ ներկայացուցիչներ, երկրի բոլոր կողմերից մանուկներ հաւաքելու համար, որպէսզի ուսանեն նորարայ հայկական դպրոցներում. նրանց համար նշանակում է եւ թօշակ: «Եւ երանելին զվարդակատութիւն ի դործ արկեալ, եւ

41. Տես Յ. Մանանդեան, Մեսրոպ Մաշտոցը եւ հայ ժողովրդի պայքարը մշակութային ինֆուրմացիոնիստիկ համար, «Մեսրոպ Մաշտոց» յօդւածների ժողովածու, էջ 71:

42. Կորիւն, էջ 66:

43. Նոյն տեղում, էջ 68:

ժողովերոցն քաղցրացուցանէր» (44) :

Ինչպէս վերելում ասեց, կայրը իր այդ շնորհի փոխա –
րէն արահանջում է պարբար «բարբարիանոս» (45) աղանդի դէմ :
Մաշտոցը իր կրթական աշխատանքները վերջացնելուց յետոյ
«ձեռն արկանէր զլեզուստե՛հ և զկամակոր զբարբարիանոս աղանդն
քննելոյ» (46) :

Եւ երբ տեսնում է նա, որ չի կարողանում ուղղութեան բե –
րել ներանց «առեալ ի գործ արկանէր զթշուառացոյիչ դաւազանն ,
ծանրագոյն պատուհասիւք ի բանդա , ի տանջանս ի փելարանս : Իսկ
յորժամ ոյնու եւս սրակասեալք ի փրկութենէն դատակին , իոր –
տակեալս , սարս խանձեալս , մրեալս էւ գունակ դանակ իսաստ –
ուակեալս , ևւ յաշխարհէն վորգէին» (47) :

Ի նկատի ունենալով մի շարք քաղաքական խնդիրներ, լու –
սաւորութեան դործը Արեւմտեան Հայաստանում տեսնում է հայ
նշանադրերի գիւտից չուրջ 30 տարի յետոյ, 420–422 թթ. , Պարս –
կա-Բիւզանդական պատերազմների ժամանակ, ինչպէս պարզում
է Յ. Մանանդեանի հաշուումներից (48) :

Արտուղ արժեք կանգ առնել Կորիւնի մէկ հազորդման վրայ :
Կորիւնը գրում է, թէ Մաշտոցը, երբ գնացել էր Միջագետք յօրի –
նեցու համար հայերէն լեզուի նշանագրերը, հանդիպում է ունենում
Ամիդի Եպիսկոպոս Ակաղիտոսի Եղեսիայի եղիակապոս Ռարու –

44. Նայն տեղում :

45. «Բարբարիանոս աղանդը, աւելի փիշտ «բարբարիանոս»
համարում է մծղնէ (մեսալեան) աղանդը : «Այս մծղնէ աղանդի
հետեւողները կոչում են «պղծագործ» . նրանք «անխտիր հաղոր –
դակցութիւն էին պահանջում տղամարդկանց եւ կանանց մէջ» :
(Մ. Աբեղեան, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, հատոր
Ա., Բէյրութ, 1955, էջ 124) :

46. Կորիւն, էջ 68 :

47. Նայն տեղում :

«Խանձել» նշանակում է՝ խարել, դաղել, խտրանել, կէծ
երկաթով խարել : «Մրեյ»՝ մրտտել, մուր ֆսել եւ այդպիսով աւ –
նարգել : (Տես Մ. Աբեղեան, Հայոց հին գրականութեան պատմու –
թիւն, հատոր Ա., էջ, 124) :

48. Տես Յ. Մանանդեան, Մեքոպ Մաշտոցը եւ հայ ժա –
ղովրդի պայքարը մշակութային ինֆուրմացիան համար,
«Մեքոպ Մաշտոց» յօդածների ժողովածու, էջ 74 :

լասի հետ (49) : Ահա աշտուեղ երեւան է գալիս մի սոնորախ հա – կատութիւն , որովհետեւ գիտենք , որ Ակակիտսը Ամիդի եպիսկոպոս է եղել 419–420 թւականից եւ Ռաքուրտան էլ Երեւանի եպիսկոպոս է եղել 412–435 թթ. (50) , իսկ հայոց գրերը գտնւել են , ինչպէս գրել ենք վերեւում , 392–3 թւականներին : Ուրեմն , ելնելով այս տւեալներից , այդ հանդիպումը չի կարող պատահած լինել ստուերի դիւտի ժամանակ , այլ , մի ուրիշ առիթով , 420 թւականից յետոյ եւ 435–ից առաջ (51) , հաւանաբար այն ժամանակ , երբ Մաշտոցը գտնուում էր Արեւմտեան Հայաստանում , եւ կամ մէկ այլ առիթով Եփեսոսի 431 թւի ժողովին առընչող դաւանաբանական խնդիրների կապակցութեամբ (52) :

Կորիւնի մէջ նկատուող այդ հակասութիւնը պէտք է բացատրել նրանով , որ այդ ժամանակ տիրող էր յետ–Եփեսոսեան մտայնութիւնը , ուստի եւ հերինակը դիտակցաբար տեսողում է այս հակասութիւնը , որպէսզի աղանդաւոր յորջորջումից զերծ պահի իր վարդապետներին՝ Մաշտոցին եւ Սահակին , որոնք տերտարարութիւն ունէին Նեստորիոսի ուսուցչի թէոդորոս Մոսուսեանի հետ , որը համարում է Նեստորական աղանդի դաժնարարանութեան հիմնադիրը : Այդ առիթու ն . Աղանդը գրում է . «Կորիւնը հասարակ կենսապիւր չէ , նա եւ եկեղեցական գործիչ է եւ իբր այդպիսին պէտք է իր գրիչը համակերպէր յետ–Եփեսոսեան տրամադրութեան» (53) :

Մաշտոցը դեռ գտնուում էր Հայաստանի բիւզանդական հատւածում , երբ աղանդերէն լեզուի գրեր գտնելու խնդրանքով նրա մօտ է գալիս «այդ մի երկէց աղուան ազգաւ , Բենիամին անուն» (54) , որից նա քննում է աղանդերէն լեզուն եւ նրանց հա –

49. Տես Կորիւն , էջ 46 : Իրաւացի կերպով կարծում եմ , որ Կորիւնի մէջ նշած Բաբիլաս անունը աղաւաղած ձեւն է Ռաքուրտաս անուն : Տես ն . Աղանդ , Մաշթոց եւ նրա աշակերտները ըստ օտար ազգիւրների , «Մեսրոպ Մաշտոց» յօդուածների ժողովածու , էջ 223 :

- 50. Տես ն . Աղանդ , նոյն տեղում :
- 51. Տես նոյն տեղում :
- 52. Տես նոյն տեղում , էջ 236 :
- 53. Նոյն տեղում , էջ 227 :
- 54. Կորիւն , էջ 68 :

մար էլ դտնում գրեր:

Այնուհետև նա, Արեւմտեան Հայաստանում եւս, իր դործը վերջացած համարելով, իր աշակերտներին երկուսին՝ Ենուկքին և Գանալին, վերակացու թողնելով այնտեղ, վերադառնում է Վաղարշապատ, ներկայանում Սահակ կաթողիկոսին, Վռամ շապուհի որդի Արտաշէա թագաւորին եւ ամբողջ բանակին:

Մի առ ժամանակ Վաղարշապատում մնալուց յետոյ, եւ հաւանաբար մի շարք կարեւոր եւ անյետաճղելի աշխատանքների մասնակցելուց յետոյ ուղևորում է Աղւանք ուր ներկայանում է Աղւանից Երեմիա եպիսկոպոսին և Արաւաղ թագաւորին, որոնք մեծ սրտուով ընդունում են նրան: Մաշտոցը բացատրութիւններ է տալիս թագաւորին և եպիսկոպոսին իր ճամբորդութեան նպատակի մասին, հաւանաբար բացատրում այն քաղաքական պայմանները, որոնք ստիպել էին գրեր դտնել հայ ժողովրդի եւ վրացիների համար, նաեւ երբ յայտնում է, թէ արդէն գտել է աղւանից լեզւի գրերն, Արաւաղ թագաւորն ու Երեմիա Եպիսկոպոսը «յանձն առեալ դպրութեանն հնազանդելոյ, տային եւս հրաման՝ ի վաւառաց ե ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց բաղմաթիւ մանկանց յարուստ դպրութեան ածել եւ դումարել՝ ըստ արժանաւոր եւ պատեհ տեղեաց, դասս դասս դպրոցաց, եւ ունիկս կարօքի ի դարմանս» (55):

Մինչեւ որ բոլոր կողմերից աշակերտներ հաւաքւէին, Աղւանից Եպիսկոպոս Երեմիան ձեռնարկում է «ստուածային գրոց» թարգմանութեան:

Այստեղ եւս վարդապետելուց, սովորեցնելուց եւ ուսուցանելուց յետոյ, Մաշտոցը, ըստ իր սովորութեան, իր աշակերտներին մի քանիսին վերակացու է նշանակում Աղւանքում բացւած դպրոցների վրայ, որից յետոյ անցնում է Գարդման, ապա՝ Տաշիրք եւ վերջապէս երկրորդ անգամը լինելով՝ Վրաստան: Իր այս շրջադաշութիւնների ժամանակ եւս ամենուրեք բաց էր անում նորանոր դպրոցներ եւ կամ քննութեան ենթարկում արդէն վաղուց դործող դպրոցների դործունէութիւնը, այլ իսօքով ամենուրեք կատարում է լուսաւորական եւ կրթական գործեր:

Մաշտոցը այեւս վերջացած համարելով իր ուսուցչական եւ քարտզական գործերն ու շրջադաշութիւնները, վերջնակապէս հատաստում է Վաղարշապատում, ուր, հանգիստ սրտով,

55. Նոյն տեղում, էջ 70:

աւելի շատ հնարաւորութիւններ է ունենում սրարապելու գրաւոր աշխատանքներով: Նա եւ Սահակ կաթողիկոսը մտածում են «դիւրեանց ազգին գգալրութիւնն առաւել յարգել եւ դիւրացու – ցանել» (56): Այդու կաթողիկոսը սկսում է նախկինի տէր գրադւել թարգմանութեամբ եւ նորանոր գործերով հարստացնել հայ թարգմանական գրականութիւնը: Թարգմանական գրականութեանը զարկ տալու համար, նրանք իրենց աշակերտներին երկուսին՝ Յովսէփին (57) եւ Եզնիկին ուղարկում են Եդեսիա, որպէսզի հմտանան ասորերէն լեզուի մէջ եւ հայերէնի թարգմանեն ասորի հայերի աւանդութիւնները:

Բացի յիշածներից, որոնք հետագային անցնում են Կոստանդնուպոլիս յունարէնում եւս հմտանալու համար, Կոստանդնուպոլիս են ուղարկում նաև Ղևոնդին ու Կորիւնին, որոնք այստեղ միանում են Եզնիկին, սովորում յունարէն եւ հմտանում այս լեզուում: Այնուհետև վերցնելով «ատուածատուր գրոց» «հաստատուն» օրինակներ, «չնորհագիր» հայերի աւանդութիւնները եւ Նիկիայի ու Եփեսոսի ժողովների կանոնները վերադառնում են Հայաստան, Եփեսոսի ժողովից (431 թ.) յետոյ:

Որից յետոյ Սահակը, Եզնիկի հետ միասին, վերաջնուցութեան է ենթարկում Ատուածաշնչի առաջին «փուլանակի» թարգմանութիւնը, ըստ այն ընտիր օրինակի, որ բերած էր Կոստանդնուպոլսից, վերոյիշեալ աշակերտների միջոցով:

Ինչպէս նշեցինք, Մաշտոցը, իր երկարամեայ շրջադարձութիւններից եւ կրթական տրամաջան աշխատանքներից յետոյ, վերջապէս հաստատուում է Վաղարշապատում եւ աւելի հնարաւորութիւն ունենում գրական աշխատանքով գրադուելու: Այդ առթիւ Կորիւնը վկայում է, թէ «ասնպիսի առաւել եւ յարձրաւ գոն վարդապետութեամբն՝ սկսեալ Երանեչոյն Մաշթոցի ճառս յաճախագոյնս, դիւրապատումս, շնորհագիրս, բարձրագիմիս ի լուսաւորութեո՛ւ եւ ի հիւթոյ գրոց մարգարէականայ կարգել եւ յօրինել, լի ամենայն ճաշտօք աւետարանական հաւատոցն ճշմարտութեան» (58): Մ. Արեղեանը գրում է, թէ Կորիւնը վերոյիշեալ հաստատում ակնարկում է Մաշտոցի «Յանախապա-

56. Նոյն տեղում, էջ 74:
 57. Այս Յովսէփը հարևանաբար Յովսէփ Պալմացին է: (Տես Կորիւն, էջ 117, ծանօթ. 119):
 58. Կորիւն, էջ 78:

(۲۰۳) 37 نشریه دانشکده ادبیات اصفهان ۱۳۹۳

տում ճառք» երկը, որը ցարդ, իր կրօնական բովանդակութեան պատճառով վերագրւում էր Գրիգոր Լուսաւորչին, սակայն բանասիրական քննութիւնները պարզեցին, որ այս երկը պատկանում է Մաշտոցի գրչին եւ գրւել է շուրջ 420-ական թւականներին (59):

«Այս ճառերի մէջ հեղինակը ձգտում է՝ խրատել եւ ուսուցանել: Դրանք «հոգեւոր խրատներ» են, որոնց ընդհանուր խընդիրն է քրիստոնէական ստուամն ու բարոյականութիւնը: Ճառասուտը քարոզում է քրիստոնէական առաքինի կեանքի պայմանները՝ բարքերի մաքրութիւն, ժուժկալութիւն, սէր, հեղութիւն, պիտութիւն: Նա յորդորում է՝ բարի սնել, հեռու մնալ անառակութիւնից, չարից, եւ նմաները: Եւ այս ամէնը մի ընդհանուր վերջնական նպատակի համար, որ է «աշխարհի խաղաղութիւնն ու շինութիւնը» (60):

«Յաճախապատում ճառք»ի մէջ կան եւ այլ բովանդակութեամբ ճառեր:

Բացի վերոյիշեալ երկից, կտրիւնը գրում է, թէ Մաշտոցը գրել է նաեւ խրատական թղթեր եւ ուղարկել զանազան դաւառներ, սակայն դրանցից եւ ոչ մէկը չի հասել մեզ (61):

Մաշտոցին են վերագրում եւ մի շարք հոգեւոր երգեր (62):

Մերոյ Մաշտոցը վախճանեց Վաղարշապատում 440 թւի մհհեկան ամսի 13-ին, որ համապատասխանում է փետրւարի 17-ին, և մեծ շուքով թաղեց Վահան Ամատունու՝ իր աշակերտի, Օշական գիւղում (63):

439 թւի նաւասարդի 30-ին (սեպտեմբերի 7-ին), արդէն մահացել էր Սահակ կաթողիկոսը Բագրեւանդի Բլրոցաց գիւ-

59. Տես Մ. Աբեղեան, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, հատոր Ա., էջ 125 եւ հոմ.:
60. Նոյն տեղում, էջ 127:
61. Տես նոյն տեղում, էջ 125:
62. Այդ մասին մանրամասն տեսնել Հ.Ներսէս Տէր-Ներսէսեան, Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եւ ապաշխարութեան շարականները, «Բազմավեպ», ՃԻ (1962), էջ 253 եւ հոմ.:
63. Տես Մ. Աբեղեան, Մեսրոպ Մաշտոցը եւ հայ գրի ու գրականութեան սկիզբը, «Մեսրոպ Մաշտոց» յդիւմների ժողովածու, էջ 295:

դում եւ ամփոփուել Տարօնի Աշտիշատում (64) :

* * *

Հայ դրերը, պատմութեան ըմբացքում, արդարացրել են իրենց գիւտը յղացողների մտահոգութիւնները :

Հայ դրերի միջոցով ինքնուրոյնացած Հայ մշակոյթը եղաւ մի անխորտակելի պատմէջ եւ անխոցելի դրահ Հայաստան ասպատակ փոռող ճուղարար բորոր ուժերի դէմ, որի միջոցով Հայը կարողացաւ յարատեւել եւ ապրել մինչեւ այսօր :

Հայ ժողովրդի յարատեւման դադանիքը պիտի փնտռել Դ. եւ Ն. դարերում, երբ մեր հեռատեա Հայրերը լաւապէս զգացին, թէ ապագայում ի՞նչ վտանգ է սղառնարու իրենց ազգին, եւ իրենց անգերազանցելի մտայրացումով փրկեցին մի ժողովուրդ, մի «ածու փոքր», որ էր եւ է, — եթէ սնայարծութիւն չլինի, — «հանուրց հիւսիտահրճանց վեհադոյն», մինչդեռ շատ ժողովուրդներ, շատ հոր ազգեր այլեւս գոյութիւն չունեն եւ անցել են պատմութեան գիրիկը :

Բացի սրանից, Հայ մշակոյթի նպատը մեծ է եւ համաշխարհային մշակոյթի գանձարանին : Հէնց միայն դրականութեան եւ պատմագրութեան ասպարէզում այնքան մեծ նպատ է բերել Հայ գրականութիւնը, որի գնահատումը խիստ դժուար է :

Այսօր գոյութիւն չունեն բազմաթիւ մեծարժէք գործերի բնագրերը, սակայն կան նրանց հայերէն թարգմանութիւնները, որոնք արդէ բնագրական արժէք են ստացել եւ որպէս աջակիսին ներկայացել հանուր մարդկութեան :

Միջին Արեւելքի ժողովուրդներից ո՛ր մէկը կարող է պարծենալ, թէ իր պատմութիւնը գրելու համար կարիք չունի օգորւելու Հայ պատմագիրներին եւ ժամանակագիրների հաղորդումներին :

Արդեօք, եթէ գոյութիւն չունենային Հայ պատմագիրների երկերը, կարելի պիտի լինէ՞ր ճշգրտորէն եւ մանրամասն կերպով հիւանել Հայաստանին սահմանակից ժողովուրդների շատերի պատմութիւնը :

64. Տես նոյն տեղում :

(۲۵۱) 39

نشریه دانشکده ادبیات اصفهان

۱۳۴۳

էլ չեմ ուզում խօսել հայ մշակութի միւս բնադաւանների
բերած նպատի մասին՝ համաշխարհային մշակութի դանձարա-
նին, որովհետեւ այդ մասին շատ երկար կարելի է գրել, որը
սակայն այստեղ դուրս է մեր նպատակից :

